



ROZGONYINÉ DR. DROTÁR NIKOLETT
földrajz–történelem szakos középiskolai
szakvezető tanár
Nyíregyházi Egyetem Eötvös József Gyakorló
Általános Iskola és Gimnázium
drotar.nikolett0411@gmail.com
Kutatási terület: Tokaj-Hegyalja turisztikai
szempontú vizsgálata és fejlesztési lehetőségei



DR. NAGY ADRIENNE
egyetemi docens
Budapesti Gazdasági Egyetem KVI Kar, Turiz-
mus Tanszék, nagy.adrienne@uni-bge.hu
Kutatási terület: városi turizmus, turizmusfej-
lesztés, trendek, fenntartható turizmus, a vidék
turizmusa



DR. PETYKÓ CSILLA
egyetemi docens
Budapesti Gazdasági Egyetem KVI Kar, Turiz-
mus Tanszék, petyko.csilla@uni-bge.hu
Kutatási terület: fenntartható turizmus, trendek a
turizmusban, városi turizmus, turizmusfejlesztés



DR. SZALÓK CSILLA
főiskolai tanár, intézetvezető
Budapesti Gazdasági Egyetem KVI Kar, Turiz-
mus Tanszék, szalok.csilla@uni.bge.hu
Kutatási terület: fenntartható turizmus,
szállodák, turizmusfejlesztés, trendek, falusi
turizmus, KKV szektor a turizmusban



Rovatszerkesztő:
DR. MAGYAR MÁRTON
egyetemi adjunktus
ELTE Egészségfejlesztési
és Sporttudományi Intézet
magyar.marton@ppk.elte.hu
Kutatási terület:
animáció, turizmus, szellemi rekreáció,
szakmai tercier oktatás
Fotó: Hámori Zsófia

SZELLEMI REKREÁCIÓ – TANULMÁNY

Szellemi rekreáció egy tematikus útvonal kapcsán – „Csodarabbik útja”

Spiritual recreation in the context of a thematic route – „Route of the Wonder Rabbis”



ÖSSZEFOGLALÁS:

Tokaj-Hegyalját 2017-ben a magyar kormány kiemelt turisztikai fejlesztési területté nyilvánította. A terület turisztikai imázsának alapját az oxidatív borkészítési hagyományok (UNESCO Világörökség) mellett a terület történelmi, vallási, kulturális és sokszínű természeti értékei adják. Mindez gazdag rekreációs potenciál. Az utóbbi 15 évben jelentős kínálatfejlesztés ment végbe a turizmus szinte minden területéhez kapcsolódóan, mely a vendég- és látogatószám növekedésében (kereslet) is kimutatható. Kutatásunk a gazdag adottságokból

a csodarabbi mítoszhoz kötődő vallási útvonalat vizsgálja, fókuszban a szellemi rekreáció lehetőségeivel. A szellemi vagy mentális, intellektuális aktivitások is nélkülözhetetlenek frissességünk megőrzésében. A hitélet egyértelműen szellemi rekreációs tevékenység és utazási motiváció. A tematikus útvonalnak köszönhetően a terület felkerült a zsidó vallási turizmus nemzetközi térképére, és ez a vallási örökség jelentős turistaforgalmat generál a térségben. Tokaj-Hegyalján új turisztikai termék született.

Kulcsszavak: szellemi rekreáció, vallási turizmus, csodarabbi, tematikus útvonal, látogatóforgalom



ABSTRACT:

Tokaj-Hegyalja was declared a priority tourism development area by the Hungarian government in 2017. The area's tourism image is based on its winemaking traditions (UNESCO World Heritage Site), its historical, religious, cultural and diverse natural values. All this offers a rich recreational potential. In the last 15 years, a significant development of supply has taken place in almost all areas of tourism, which can also be seen in the increasing number of guests and visitors (demand). Our research explores the religious route linked to the myth

of the wonder rabbis with a focus on the potential for spiritual recreation. Spiritual or mental, intellectual activities are also indispensable in preserving our freshness. Faith life is clearly a spiritual recreation activity and a travel motivation. This thematic route has put the area on the international map of Jewish religious tourism and this kind of religious heritage generates significant tourist traffic in the region. A new tourism product has been born in Tokaj-Hegyalja.

Keywords: spiritual recreation, religious tourism, wonder rabbis, thematic route, visitors

BEVEZETÉS

A tematikus útvonal mint turisztikai termék a kulturális turizmus egyik lehetséges kínálati eleme, kapcsolódási pont kultúra és látogató között. A vallás, a hitéleti motiváció adja esetünkben a másik kapcsolódási pontot a kulturális turizmushoz. Ahhoz, hogy egy vallási tematikus útvonal és a szellemi rekreáció lehetőségét vizsgáljuk, szükséges áttekinteni az alapfogalmakat és főbb jellemzőiket, az útvonal eredetét, a jelenben zajló folyamatokat, továbbá a realizált és lehetséges következményeket.

A rekreáció szabadidőben végzett tevékenység, amit, ha jól használunk, személyiségünk kiteljesedik, jól érezzük magunkat, felfrissülünk fizikailag és/vagy szellemileg, és ezzel a környezetünkre pozitívan hatunk (Szabó, 2004). Nem csak a mozgás, hanem az érzélem, a motiváció, az inklúzió és a jó közérzet is lényeges. A rekreáció modern értelemben a szabadidő-eltöltés kultúrája (Kovács, 2004).

A turizmus definíciójának meghatározása nehéz; rendkívül komplex fogalom. Amikor a szabadidő eltöltése saját akaratunkból az állandó lakóhely elhagyásával jár, az utazást

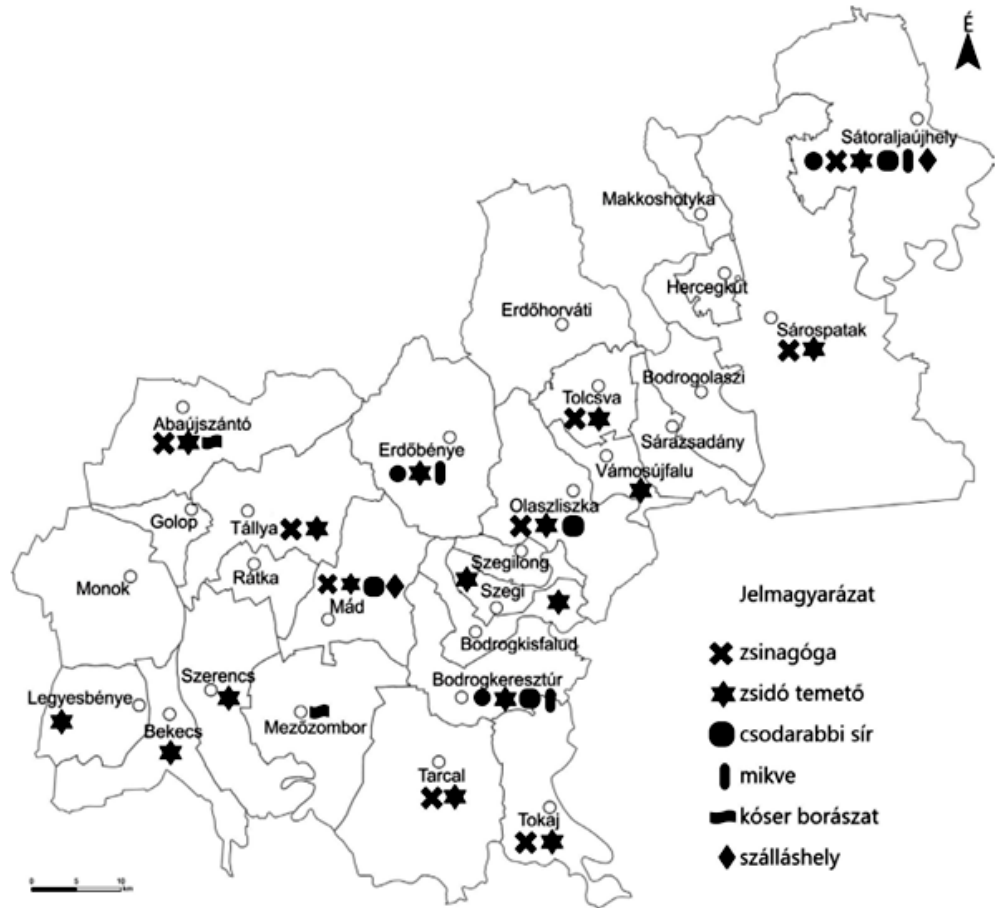
önerőből finanszírozzuk, és a célterületen szolgáltatást veszünk igénybe, turizmusról beszélünk. Ebben a megközelítésben a turizmus a rekreáció egyik fajtája, a szellemi és fizikai rekreáció mellett (Fritz, 2019).

Habár egyénileg is utazhatunk, és más rekreációs tevékenységet is végezhetünk, a társas, csoportos formák maradandóbb élményt nyújtanak (Fritz – Magyar, 2015) és gyakoribbak. A turizmuson belül a vallási utazások, zarándoklatok, bármilyen egyház által szervezett utak a kulturális turizmus egyik típusa.

A szellemi rekreáció a kultúra látható (történelem, nyelv, ruházat, zene, műalkotások) és láthatatlan elemei (világnézet, értékrendszer, hit, szokások) köré szervezett szolgáltatások igénybevételét jelenti, értelmi/érzelmi feltöltődés, megújulás céljából (Ábrahám, 2017). Fritz (2019) ezzel szemben bővebb értelmezést használ a szellemi rekreáció definiálására, amely – mint később látszódni fog – lefedi a vizsgálatunk tárgyát képező turisztikai termék tartalmi elemeit is. Fritz (2019) szerint a szellemi rekreáció magában foglalja a kultúra, a szórakozás és a kiegészítő relaxációs eljárások mellett a természet adta lehetőségeket is.

A hittel, lelki étellel, vallásossággal kapcsolatos programokat a „Kulturális” főcsoportjába sorolja, bár átmenet is lehetséges más csoportokkal (Fritz, 2015). Például a „Társasági, egyéni tevékenységek” főcsoporton belül az „Összejövedelmek” alcsoportjában is megtalálhatók vallásos rekreációs tevékenységek. A vallás pedig szinte elválaszthatatlan a művészetektől, amely rekreációs vonatkozásai, hogy akár passzív, akár aktív formában affektív és kognitív készségeket és kompetenciákat is fejlesztenek (Magyar et al. 2019).

Tokaj-Hegyalja turisztikai kínálatában 2010-től egy új turisztikai termék jelent meg, a zsidó vallási turizmus. Gyökerei a 18. századig nyúlnak vissza, amikor a hegyaljai településeken élő zsidó lakosok csatlakoztak a hászid zsidó vallási mozgalomhoz. A 20. század közepéig Tokaj-Hegyalján élő zsidóság emlékei részben napjainkig megmaradtak. (1. ábra)



1. ábra: Zsidó vallási turisztikai értékek Tokaj-Hegyalján
Figure 1: Jewish religious tourism values in Tokaj-Hegyalja
Forrás/Source: Drotár (2020)

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

A vallási turizmus egyik fajtája a zarándoklat, amely a tanulmányunkban vizsgált csodarabbi síroknál is megfigyelhető. Zarándoklat (vallástörténeti szempontból) egy olyan szent hely meglátogatására irányuló csoportos vagy egyéni tevékenység, ahol különleges módon megnyilvánul valamely természetfeletti hatalom. Esetünkben ezek a helyszínek a csodarabbi sírok és a rabbik egykori háza a bevezetőben említett településeken. A zarándoklatok feloszthatók időtartam szerint rövid (2-3 nap) vagy hosszabb távú (1 hét – 10 nap) utazásokra. A szervezett vallási utazások típusai egyértelmű jellemzőkkel határozhatók meg, beleértve az utazók mennyiségét, a választott közlekedési módot, az évszakot, amikor utaznak, és a társadalmi pozíciót. A vallási turizmus abban különbözik a turizmus minden más formájától, hogy egyszerre tartalmaz egy statikus elemet (rövid tartózkodást a lakóhelytől eltérő helyen), és több dinamikus elemet: a szellemi megújulást a hit által, továbbá mozgást a térben, utazást (Rinschede, 1992).

dást a lakóhelytől eltérő helyen), és több dinamikus elemet: a szellemi megújulást a hit által, továbbá mozgást a térben, utazást (Rinschede, 1992).

A zarándokutak, ellentétben a vallási-oktatási vagy kulturális-történelmi utakkal, a hit által meghatározott rítus elvégzését jelentik, és nem csupán oktatási célokat szolgálnak (Sadibekova et al. 2021). Az ide érkezők imádkoznak a rabbisíroknál vagy elhunyt rokonaikhoz, iránymutatást kérve tőlük. Ez a hászidok mélyen vallásos gondolkodásában gyökerezik. Napjaink turizmuskutatója a zarándoklatot egyre inkább világi-vallási utazásként definiálja újra, ami azt jelenti, hogy a zarándoklat egy személyesen jelentős, mély értelmű vagy nagyra értékelt úti cél meglátogatását is jelentheti (Hyde – Harman, 2011). E nézőpont szerint a zarándoklat vallási és világi szempontokat egyaránt összekapcsol, mivel a nem vallásos turisták is felkereshetnek vallási helyszíneket spirituális fejlődést keresve. A spirituális fejlődés/feltöltődés pedig szellemi rekreációs

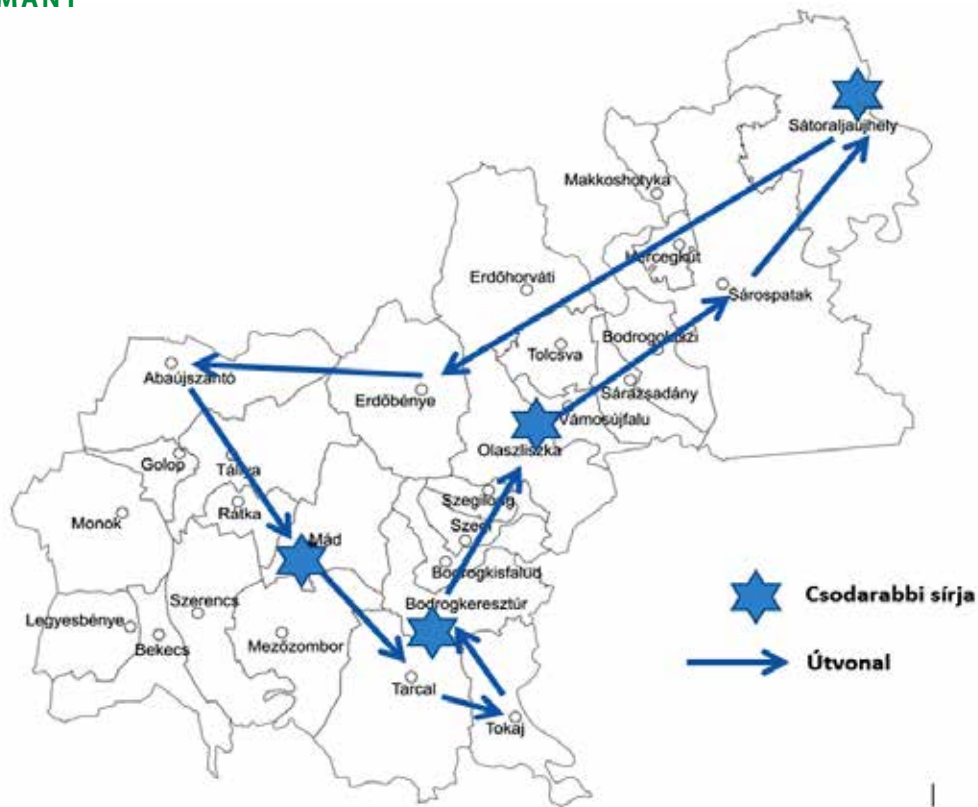
tevékenység. Tokaj-Hegyalján a spirituális feltöltődést kereső, nem vallásos látogatókról felmérés, becslés még nem készült.

Elmondhatjuk, hogy a turizmus és a zarándoklat közös jellemzője, hogy az ember maga mögött hagyja a mindennapi rutint, egyedi élményt keres, vagy különböző kultúrákat ismer meg, ami spirituális komponenst is magában foglalhat. Ez a magatartás mind a zarándokok, mind a látogatók esetében közös, és összefügg a zarándoklat végén a mindennapi életbe való visszatéréssel.

Így az üdülés és kulturális turizmus gyakran kapcsolódik a vallási turizmushoz (Rinschede, 1992). Ennek eredményeképpen mind a turizmus, mind a zarándoklat bizonyos fokú elszakadást igényel a mindennapi élettől. A zarándokturizmus hatással van a globális kereskedelemre, az egyéni egészségre, valamint politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális következményekkel bír (Hyde – Harman, 2011).

A történelmi adatok szerint Tokaj-Hegyalján négy rabbi volt, akik a tanokat hűen hirdették és követték. A rabbi közösség előtti tekintélyét a Talmudban (törvényekben) és a Tórában való jártasság, a vallásosság és a személyes életvitel határozta meg (Csorba, 2017). Tevékenységüket a lakosság nagyra értékelte, és ők olyan vallási vezetőkké váltak, akiket csodarabbi néven emlegettek. Tanításaiknak és segítségnyújtásuknak köszönhetően nagy tiszteletre tettek szert. Nemcsak a zsidók, hanem a keresztény lakosok is kérték a segítségüket, tanácsaikat, az országhatáron túlról is. Az 1970-es évektől kezdődően a térségbe érkező amerikai és izraeli vallási turisták újraélesztették ezt a mítoszt, mely 2010-ben hivatalosan is az útvonal alapjává vált. A statisztikák évente emelkedő látogatószámot mutattak (3. ábra), ami napjainkra alkalmanként húszezer zsidó vallási turistaérkezést jelent a csodarabbi halálévfordulója idején (Drotár, 2020) Bodrogkeresztúr, Mád, Olaszliszka és Sátoraljaújhely településeken.

A valláshoz kötődő kínálat mellett másik sajátosság, hogy a tematikus út több településen ível át, bejárható útvonalat képez, megteremtí az egységes



2. ábra: „Csodarabbi útja” érintett települései
 Figure 2: Affected settlements of the „Route of the Wonder Rabbis”
 Forrás/Source: Drotár (2021)

piacra lépés lehetőségét. A tematikus útvonalak jellemzői (Puczkó – Rátz, 2002; idézi Nagy, 2014) között ki kell emelni, hogy összefogásra épülnek. Ez tíz települést jelent Hegyalján. Az útvonal (2. ábra) természetes és mesterséges attrakciókat fűz egy téma köré, földrajzilag is meghatározható kínálattként.

Az útvonal alapját jelentő zsidó épített örökségek mellett a szőlőtermesztés és borkészítés hagyománya, helyszínei, a történelmi emlékek és épületek, a változatos felszínformák, a folyók, a gazdag kőzet-, ásvány-, növény- és állatvilág a természetes és mesterséges attrakciók színes kínálatát jelentik. Ismeretszerzésre és kikapcsolódásra biztosítanak lehetőséget. További ismerv, hogy a jelzett útvonal különböző közlekedési formák igénybevételével végig járható. Mozgásos rekreációs célból gyalogos-, vízi-, lovas- vagy kerékpártúrák keretében is meglátogathatók a Csodarabbi útvonal egyes részei, mely alapvető mozgásformák szinte egész évben üzhetők (Bósze és Fritz, 2011). Ezek az egyének outdoor rekreációs motivációinak a kielégítését is szolgálhatják (Patakiné Bósze, 2019). Ez a tevékenység a nem vallási céllal utazók körében jelenik meg. Ám nem elhanyagolható az a

szempont, hogy a fizikai aktivitás is hozzájárulhat elménk megtisztításához, a szellemi felfrissüléshez (Fritz, 2019).

MÓDSZEREK

Kutatásunk során az előzőekben említett témaspecifikus források feldolgozása (történelmi áttekintés, statisztikai adatok, koncepciók, tanulmányok, kategóriaalkotás) után primer módszereket (kérdőíves felmérés, terepbejárás és szóbeli interjúk) alkalmaztunk. A primer kutatás alapját a zsidó turisták körében készített kérdőíves felmérések adták (N=345). A kvantitatív felmérés Tokaj-Hegyalja három településén: Mád, Sátoraljaújhelyen és Bodrogkeresztúron zajlott 2019-ben és 2020-ban. A kérdések három területet vizsgáltak: az utazás motivációját, az utazás során igénybe vett turisztikai szolgáltatásokat és a turisták javaslatait a zsidó vallási turizmus fejlesztésére. Jelen tanulmány keretei között az első két vizsgálati téma került feldolgozásra.

A gyűjtött adatok és információk alapján a következő kérdésekre kerestük a választ a szellemi rekreációs potenciál bemutatása mellett:

K1 A „Csodarabbik útját” milyen motivációval látogatják az ide érkezők?

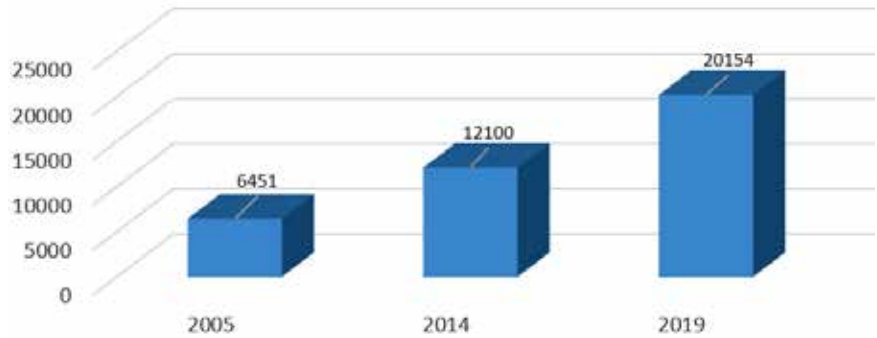
K2 A feltárt motivációk között megfigyelhetők szellemi rekreációs törekvések?

EREDMÉNYEK

A vallási motivációval érkezők utaztatását két külföldi szervező hirdeti meg és bonyolítja le. Az egyik szervező a bodrogkeresztúri Csodarabbi USA-ban élő leszármazottja. A másik, szintén a beutazást bonyolító szervező Izraelben élő zsidó közösség vezetője. A vallásos zsidó turisták mindkét esetben repülővel érkeznek. A magyarországi logisztikáért budapesti szervezők felelnek. A repülőtérről a célállomásra a csodarabbisírral rendelkező településre bérelt autókkal, autóbuszokkal utaznak a zárandokok (Frank, 2019; Jombach, 2019; Varga, 2019). A külföldi utazásszervezők a látogatószám növelése érdekében a Csodarabbikhoz köthető hagyományokat, mítoszokat kihasználva kiadványokkal, weboldallal, online foglalási rendszerrel igyekeznek minél vonzóbbá tenni a települések zsidó kulturális értékeit (Kerestir, é. n.). Vallási turisták a világ minden részéről érkeznek, ahol hászid zsidók élnek.

A tematikus útvonalak a turisztikai keresletet térben és időben diverzifikálják. A térbeli diverzifikációt a különböző helyszínek és programok jelentik. Programlehetőséget kínálnak a világi és a vallásos látogatók számára a Mádi Zsidó Napok, a Kóser élménytúra, a „Jó éjszakát Mád!” és egy állandó kiállítás. A látogatók időbeli megoszlását a zsidó vallási naptár ünnepei (újév, engesztelés napja, a Tóra ünnepe, húsvét, Jorcájtok azaz a csodarabbik halálozási évforduló, Sábátok) biztosítják. Nem zsidó vallású érdeklődőknek az állami és családi ünnepek kínálják a látogatási alkalmat és jelentik a kereslet időbeli széthúzását. A zárandokút hozzájárul a helyi erőforrások turisztikai hasznosításához, és munkalehetőséget teremt a lakosságnak.

Valódi turistaérkezésekről azóta beszélhetünk, amióta újraélesztették a valamikor csodatevőnek nevezett rabbik mítoszáit. Az egykori csodarabbikba vetett hit tovább él a valaha



3. ábra: Bodrogkeresztúrra érkező zsidó vendégek számának változása 2005–2019 között / Figure 3: Changes in the number of Jewish visitors to Bodrogkeresztúr between 2005 and 2019

Forrás/Source: Primer kutatás adatai alapján, Drotár et al. (2022) / Source: based on primary research data, Drotár et al. (2022)

a területen élő haszid zsidók, illetve leszármazottaik emlékezetében. A növekvő turistaszámot bizonyítja, hogy 2019-es kutatási adatok alapján 81.568 zsidó vallási turista érkezett a „Csodarabbik útját” településeire a világ minden tájáról (Varga, 2019). A négy csodarabbi-helyszín egyikén, Bodrogkeresztúrtban a 3. ábra szemlélteti a vendégforgalmi adatokat.

A beutaztatás megszervezésének köszönhetően 2019-re a nemzetközi turistaérkezések száma éves szinten meghaladta a húszezer főt a településen. A zsidó turisták zömében a csodarabbi születésének és halálának évfordulójára érkeznek, de egyre gyakoribb, hogy a Sabbatokat (szombat) is a településen ünneplik (Drotár, 2021). A turisták érkezését a Covid-járvány visszavetette.

A tematikus utakon a turisztikai szuprastruktúra (szállítás, vendéglátás) kiemelt szerepet játszik. Ez esetünkben is megfigyelhető a speciális igények és a szűkös kapacitás következtében. A rendelkezésre álló szálláshely nem elegendő. Jorcájtok idején a tábori sátrakban elhelyezés is megfigyelhető (Drotár, 2021). A zsidó turisták tartózkodási ideje változó. A kérdőív adatai szerint vannak, akik egy napot, és vannak, akik 2-3 napot töltenek a településen. Az üzleti céllal hazánkba látogatók és a honvágy turisták kisebb létszámban, ám egész évben folyamatosan jönnek, így elszállásolásuk és ellátásuk nem okoz problémát.

Az első kutatási kérdést a kérdőíves felmérés, illetve a szakirodalom alapján lehet megválaszolni. A Tokaj-Hegyaljára érkező zsidó vallási

turisták motiváció alapján három kategóriába sorolhatók. A településekre érkező turisták 70%-át ortodox zsidók képezik. Ők alkotják az első csoportot, amely további két alcsoportra bontható: az erősen vallásos ortodox és a neológ irányzathoz tartozó zsidó turistákra. A különbség köztük a vallási szokásokhoz való ragaszkodásban jelenik meg. A második kategóriát az összes zsidó vallási turista 20%-át jelentő honvágy turisták alkotják, akik az egykor a településeken élő családi felmenőik kutatása miatt érkeznek Tokaj-Hegyaljára. A harmadik csoport pedig a 10%-ot kitevő üzleti turisták, akik azért keresik fel a zárandokközpontokat, hogy a csodarabbikhoz felhasználják üzleti életük sikerességében. A zárandoklat a hit által meghatározott rítus elvégzését jelenti.

A második kutatási kérdést a településbejárás, a tapasztalatok és a szakirodalom alapján lehet megválaszolni. Egyértelműen megfigyelhetők szellemi rekreációs törekvések a motivációk között, mivel a szellemi rekreáció minden alrendszeréhez (Fritz, 2019) mutat kapcsolódást a Csodarabbik útja. A kulturális jellegű szellemi rekreáció egyik formája hitünk gyakorlása – művészetek, gyűjtés, olvasás, hit. Esetünkben az adatok szerint ez elsődleges utazási motiváció. A zárandoklat társasági és egyéni szellemi rekreációs tevékenység is lehet, az együtt utazók számától függően. Természeti szellemi rekreációs tevékenységet az útvonalon a világi utazók körében figyelhetünk meg a legkönnyebben – séta a természetben, megfigyelés, gyűjtés. A kiegészítő és relaxációs eljárásokhoz a programokon elhangzó zene és a meditáció révén kapcsolódik a tematikus út – szolárium, fizioterápia, fürdők,

meditáció, aromaterápia, zenehallgatás. Minden formájában igaz rá a Magyar (2019) által megfogalmazott kognitív funkciók használata, így a nem-mozgás dominanciájú rekreáció kiváló példája.

KÖVETKEZTETÉSEK

Tokaj-Hegyalja örökségi értékeit (természeti és kulturális) és kapcsolódó szolgáltatásait összerendezték egy kínálati elemmé. A látogatás annak motivációjától és helyszíneitől függően szellemi és fizikai felfrissülést

is eredményez(het), hozzájárul a jó közérzet, a jól-lét megteremtéséhez, amely alapvető rekreációs cél.

Vendégéjszaka-eltöltéssel járó turistaérkezések a csodarabbi mítosz felélesztése és a turisztikai szuprasztruktúra fejlesztése (a 2010. évet követően) óta többszörös, de lassuló ütemű növekedést mutatnak.

A mítosz felelevenítésének köszönhetően ez a terület felkerült a zsidó vallási turizmus nemzetközi térképére és jelentős turistaforgalmat generál a

térségben. Tokaj-Hegyalján a szellemi rekreációt segítő új turisztikai termék született. A hitélet egyértelműen szellemi rekreációs tevékenység és a Csodarabbi útján jelentős utazási motiváció. A bemutatott vallási tematikus út a kulturális turisztikai „termék” és a szabadidő-eltöltés során magasan pozicionált rekreációs lehetőségeket kínál. Kuriozitása révén javasolt a komplex Szellemi rekreációt oktató intézmények, mint az ELTE, ahol a kulturális turizmus rekreációs vonatkozásai is megjelennek (Magyar, 2022), programjában is szerepeltetni.

IRODALOMJEGYZÉK

Ábrahám, J. (2017): Rekreációs kultúra a fogyasztói társadalomban. PhD-disszertáció. Testnevelési Egyetem Sporttudományok Doktori Iskola DOI: 10.17624/TF.2017.4

Bősze, J. – Fritz, P. (2011): A rekreáció mozgásanyaga. In: Fritz, P. (szerk.): Mozgásos rekreáció. Bába Kiadó, Szeged, 189–232. o.

Collins-Kreiner, N. (2018): Pilgrimage-Tourism: Common themes in Different Religions. International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage. 6. 1. 8–17. DOI: 10.21427/D73428

Csorba, Cs. (2017): „Szerettem volna, ha nem kísért a múlt” – Sátoraljaújhely zsidóságának története. Sátoraljaújhely: Zempléni Regionális Vállalkozásfejlesztési Alapítvány

Drotár, N. (2020): Jorcájtok és Sábátok, avagy a zsidó vallási turizmus térhódítása és társadalmi hatása Tokaj-Hegyalján. Turizmus Bulletin. 20. 3. 34–42. o. DOI: 10.14267/TUR-BULL.2020v20n3.4

Drotár, N. (2021): Új lehetőségek Tokaj-Hegyalja turizmusában a turisztikai fejlesztéseknek köszönhetően. PhD-disszertáció. Debreceni Egyetem Földtudományok Doktori Iskola, Debrecen

Drotar, N. – Szalók, Cs. – Petykó, Cs. – Nagy, A. – Pecsmány, P. (2022): Bodrogkeresztúri zsidó hagyományok turisztikai hasznosítása és fejlesztési lehetőségei. In: Máté, A., Dán, A. (szerk.): Vidéki Örökségi Értékek – 2022: II. Nemzetközi Vidéki Örökség Konferencia: Az elmélet és a jó gyakorlat találkozása: Konferenciakötet. PTE KTK, Pécs, 28–35. o.

Frank Mariann (2019): Szóbeli közlés. Mád, Rákóczi út 75.

Fritz, P. – Magyar, M. (2015): Társasági – egyéni rekreációs tevékenységek. In: Fritz, P. (szerk.) Szellemi rekreáció. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 119–245. o.

Fritz, P. (2019): A szellemi rekreáció felosztása, rendszer-tani megközelítése. In: Fritz, P. (szerk.): Alapfogalmak és jelentéseik a rekreáció területén. Rekreáció mindenkinek III. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 39–41. o.

Hyde, K. F. – Harman, S. (2011): Motives for a secular pilgrimage to the Gallipoli battlefields. Tourism Management. 32. 6. 1343–1351. DOI: 10.1016/j.tourman.2011.01.008

Jombach Márta (2019): Szóbeli közlés. Budapest

Kerestir (é. n.): Recent Kvitlech. From: <https://www.kerestir.com/kerestir>

Kovács, T. A. (2004): A rekreáció elmélete és módszertana. Budapest: Fitness Kft.

Magyar, M., Fazakas, R., Szabó, Z. (2019): Művészetek és rekreáció. Recreation. 9. 4. 36–38. o. DOI: 10.21486/recreation.2019.9.4.4

Magyar, M. (2019) Nem-mozgás-dominanciájú rekreáció értelmezései nemzetközi és hazai környezetben. In: Gósi, Zs., Boros, Sz., Patakiné Bősze, J. (szerk.) Sokszínű rekreáció: Tanulmányok a rekreáció témaköréből. ELTE PPK, Budapest, 97–122.

Magyar, M. (2022) A szellemi-kulturális rekreáció oktatásáról külföldi és magyar (ELTE) példákon keresztül. Recreation. 12. 2. 28–32. o. DOI: 10.21486/recreation.2022.12.2.5

Nagy, A. (2014): Tematikus utak, klaszterek a kastélyturizmusban. In: Hanusz, Á. (szerk.): Területfejlesztés – turizmustervezés. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó, Nyíregyháza, 79–89. o.

Patakiné Bősze, J. (2019) Az outdoor fizikai rekreációs irányzat alakulása a kezdetektől napjainkig. In: Gósi, Zs., Boros, Sz., Patakiné Bősze, J. (szerk.): Sokszínű rekreáció. Tanulmányok a rekreáció témaköréből. ELTE PPK, Budapest, 123–134. o. From: https://esi.ppk.elte.hu/media/42/df/72da1729016e69cf9df9c6240a6855e8781b8acf5e217e3171292b86b304/ESI_SokszinuRekreacio201905.pdf

Puczko, L. – Rátz, T. (2002): Goethe, Humbert és Odüsszeusz nyomában, avagy kulturális utak a turizmusban. Turizmus Bulletin. 6. 3. 3–11. o.

Rinschede, G. (1992): Forms of religious tourism. Annals of Tourism Research. 19. 1. 51–67. DOI: 10.1016/0160-7383(92)90106-Y

Sadibekova, B. – Makhmudova, A. – Abdukhamidov, S. – Mukhamadiev, A., (2021): The main forms of pilgrimage tourism. Central Asian Journal Of Innovations On Tourism Management And Finance. 2. 2. 84–88. DOI: 10.47494/cajtmf.v2i2.96

Szabó, J. (2004): Rekreáció – Az elmélet és gyakorlat alapjai. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged

Varga Elek (2019): Szóbeli közlés: Sátoraljaújhely, Esze Tamás utca 81–83.